

Maarifa ya Jadi katika Fasihi ya Kiswahili: Uchunguzi kutoka Riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*

Lameck E. Mpalanzi¹

Chuo Kishiriki cha Elimu Dar es Salaam

DOI: <https://doi.org/10.56279/mulika.na41t1.6>

Ikisiri

Maarifa ya jadi ni taaluma muhimu katika mfumo wa maisha ya Mwafrika tangu kale. Mahali pengi Afrika, maarifa ya jadi hutazamwa kama maarifa yanayopatikana kwa urahisi na kwa gharama nafuu. Makala haya yanalenga kubainisha masuala ya epistemolojia² ya Kiafrika kwa kutumia mifano kutoka riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*. Vilevile, makala yanafafanua dhima za maarifa hayo kwa jamii. Hivyo, makala haya yanajenga hoja kwamba fasihi ya Kiswahili ina maarifa faafu yanayoongoza maisha ya Waafrika tangu kale. Hoja hii inapinga mtazamo wa baadhi ya wanazuoni wa Kimagharibi akiwamo Hegel (1975) wanaodai kwamba Afrika ni bara giza lisilo na maarifa, ustaarabu wala maendeleo. Makala yanawachagiza wanazuoni na Waafrika kwa ujumla kuyaonea fahari maarifa yao. Katika kukamilisha malengo haya, Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika imetumika katika kuhakiki maarifa ya jadi na kufafanua dhima za maarifa hayo kwa jamii. Mbinu zilizotumika katika uchambuzi na uwasilishaji data ni uchunguzi, udurusu wa maandiko maktabani na usomaji makini. Makala haya yamebaini kuwa riwaya ya Kiswahili hubeba maarifa ya jadi yanayowatambulisha Waafrika. Maarifa hayo huaminika kutatua matatizo yao kama yatatumika kwa ukamilifu wake. Makala yanahitimishwa kwa kueleza changamoto na mapendekezo mahususi.

1.0 Utangulizi

Maarifa ni matokeo ya mchakato wa ujuzi, ufahamu na utambuzi wa changamoto au tukio linaloweza kuthibitishwa kwa mantiki, tafakari au uchunguzi wa kutosha. Warren (1991), Murphree (1991) na Mpemba (2017) wanasema kuwa maarifa ya jadi ni ujuzi asilia ulioanzishwa na wazee tangu kale ambao huwasilishwa na kurithishwa kizazi kimoja hadi kingine kwa njia ya masimulizi au matendo. Maarifa ya kijadi yana upekee kwani hutofautiana kati ya kabila moja au jingine kulingana na tofauti za kitamaduni na historia za jamii husika. Aidha, maarifa ya kijadi huweza kutazamwa kama busara na hekima zinazosadifu mwonoulimwengu³ wa Kiafrika. Maarifa haya ni yale yenye uwezo wa kuyadhibiti na kuyatawala mazingira, tofauti na inavyodaiwa na wanazuoni wa Kimagharibi kama Kant

¹ Barua pepe: mpalanzi84@yahoo.com

² Hii ni taaluma inayohusu vyanzo, aina na mbinu za kupata maarifa.

³ Mitazamo ya kiulimwengu kuhusu namna Mwafrika anavyotambua na kuthamini mazingira yake kiuchumi na kijamii.

(1972), Hegel (1975) na Levy-Bruhl (1995). Wanazuoni hawa walisambaza itikadi dunifu kuhusu Afrika. Kwa mfano, Hegel anaona kuwa Afrika ni bara giza lisilo na maarifa yoyote, na kudai kuwa maarifa husambaa na kuimarika kutoka Mashariki (Asia) kuelekea Magharibi (Ulaya) kama jua linavyochomoza Mashariki na kutua Magharibi. Kutokana na mtazamo huu, Oruka (1990) na Mpemba (2017) wanaona kuwa maarifa ya jadi ya Kiafrika hudhamiria kurekebisha imani potofu ya wakoloni kuhusu fikra za Mwafrika. Oruka anaendelea kufafanua kuwa falsafa ya maarifa ya jadi huchunguza maarifa asilia katika mwonoulimwengu wa wazee wenye hekima na busara. Kitaaluma, maarifa haya ya kijadi ni yale yanayotawaliwa na tawi la falsafa linaloitwa epistemolojia. Mdee, Njogu, na Shafi (2011) wanadai kuwa epistemolojia ni taaluma, tajiriba na imani inayojikita katika kuchambua na kudadisi asili, sababu, mbinu na upeo wa utambuzi wa mambo na maumbile. Kwa msingi huo, makala haya yanafafanua vipengele vya maarifa ya jadi, dhima na changamoto za maarifa hayo katika riwaya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona* na jamii kwa ujumla.

Makala haya yameongozwa na Nadharia ya Ontolojia ya Kiafrika. Hii ni nadharia ya kimetafizikia ya Kiafrika inayoonesha uhusiano wa binadamu, ulimwengu na suala la kuwako (Tempels, 1959; Mbiti, 2011; Diegner, 2016; Mulokozi, 2017). Nadharia hii imeteuliwa kwa kuwa maarifa ya jadi ni zao la vipengele vya ontolojia ya Kiafrika. Kimsingi, ontolojia ya Kiafrika ni dhana pana inayozingatia na kuheshimu miungu, mizimu, wahenga na mahoka, dini ya jadi, miviga, imani ya sihiri na uganga. Masuala mengine ya kiontolojia ni kama vile uzazi na familia pana, kani asilia, dhana ya wakati, ujaala, ubuntu, dhana ya mtu mweusi, suala la kifo na maisha baada ya kifo.

2.0 Muhtasari wa Riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*

Wacha Mungu wa Bibi Kilihona ni riwaya iliyoandikwa na Gabriel Ruhumbika mwaka 2014 ikieleza kwa uyakinifu historia na falsafa ya jamii ya Watanzania na Waafrika kwa ujumla kabla, wakati na baada ya ukoloni. Mwandishi anafafanua mateso ya mtu mweusi, historia yake, mapambano, mafanikio na matumaini yake tangu ajitawale. Katika riwaya hii, Bibi Kilihona, kama mwanamke jasiri, anapambana na mateso ya wakoloni. Baada ya kuolewa na wanaume watatu kwa nyakati tofauti, licha ya changamoto anuwai zinazomkabili, anafanikiwa kutimiza majukumu ya kiuzazi. Hatimaye, anafanikiwa kuwa mke na bibi mwenye watoto, wajukuu na vitukuu wa kila dini, kabila, rangi, na taifa na kisha kutapakaa nchini na barani Afrika. Katika umri wake wa utu uzima, Bibi Kilihona anaibuka na kuwa mganga na bingwa wa tiba za jadi.

Katika riwaya hii, inaelezwa kuwa Bibi Kilihona alifariki mwaka 1995, akiwa na umri wa miaka 113. Baada ya kifo anaanza kuwatokea wawakilishi wa wajukuu wanne wanaojulikana kama ‘Wacha Mungu’ wake na kuwataka waanzishe dini mpya zitakazowaelekeza waumini wote nchini kuishi pamoja kwa amani,

kupendana na kuheshimiana. Anawaasa kuwa ‘Wacha Mungu’ wa dini zote ni wapenzi wa Mungu Muumba wetu, hivyo, hakuna haja ya kubaguana kwa kuwa dini halisi ipo katika mioyo yetu.

3.0 Methodolojia

Uchambuzi wa makala haya ulifanyika kwa kudurusu maandiko maktabani kwa kutumia mkabala wa kitaamuli (taz. Mugenda na Mugenda, 2003). Maandiko ya maktabani yalisaidia kupata maudhui ya riwaya teule na maelezo ya jumla kuhusu mila na desturi za Wakerewe. Hii ilifuatiwa na mbinu ya usomaji makini wa riwaya teule kabla ya uchambuzi na uwasilishaji wa data. Uteuzi wa riwaya hii ulizingatia usampulishaji lengwa kwa kuteua riwaya ya kihistoria ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*. Riwaya hii imefungamana na masuala ya kiutamaduni ambayo ndiyo hazina ya maarifa ya kijadi. Ni riwaya inayosawiri ukwasi wa tunu na maarifa asilia ya Kiafrika kabla, wakati na baada ya ukoloni. Kimsingi, makala haya yametumia data kutoka riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona* ingawa data kutoka riwaya nyingine zimetumika hapa na pale katika kuleta ushikamani.

4.0 Chanzo na Mbinu za Kupata Maarifa

Wanazuoni kama Mulokozi na Senkoro (2010) wanachambua mfumo wa maarifa ya jadi, na kudai kuwa maarifa ya jadi ni taaluma ya pekee kwa jamii za Kiafrika. Wanaona kuwa pamoja na upekee wake, maarifa ya Kiafrika ni ya kimajumui na mtambuka. Upekee wa maarifa ya kijadi unatokana na tofauti kati ya kabila moja au jamii kulingana na tamaduni zao kwa sababu kila kabila lina utamaduni na historia yake. Wakitoa mifano kutoka tukio la Vita vya Majimaji, wataalamu hawa wanataja kuwa vyanzo vya maarifa ya jadi ni imani, sihiri, miiko, mila, desturi, uhusiano wa kijamii na matambiko. Wakifafanua umuhimu wa maarifa ya kijadi, Mulokozi na Senkoro (2010) wanasema:

This unity was achieved by the force of an ideology based largely on traditional religious beliefs and practices. Kinjekitile, the prophet of this ideology, told the people that he had received a message from the spirits and the ancestors enjoining them to expel the invaders. The same spirits had given him medicine, in the form of a mixture of herbs, millet flour and water (maji or mase, mashi, mache) which was to be used by all the warriors so as to render enemy bullets harmless by turning them into water (uk. 23)

Umoja huu ulipatikana kwa nguvu ya itikadi iliyojikita kwa kiasi kikubwa katika imani na kaida ya dini za kijadi. Kinjekitile, nabii wa itikadi hii, aliwaambia watu kuwa alipokea ujumbe kutoka kwa mizimu na wahenga wakiamuru kuwafukuza wavamizi. Mizimu hao walimpa dawa yenye mchanganyiko wa mitishamba, unga wa mtama na maji (maji au mase, mashi, mache) ambayo ilitumiwa na wapiganaji ili

kufanya risasi za adui kutowadhuru kwa kuzigeuza kuwa maji (Tafsiri yetu).

Katika dondoo hili, Kinjekitile anaoteshwa maarifa asilia kutoka kwa mizimu na wahenga wa ukoo wake. Fikra hizi zinadhihirisha kuwa tangu jadi kulikuwapo maarifa asilia yaliyozisaidia jamii za Kiafrika kupambana na mazingira husika. Maarifa hayo ndiyo yaliyowajengea Waafrika ari na nguvu ya kupambana na wavamizi katika maeneo yao. Kwa sababu hii, waandishi wa fasihi, na hata wanafalsafa wa Kiafrika, hutambua, huhuisha na hutumia maarifa haya kama malighafi muhimu katika kutunga kazi za kifasihi na kitaaluma.

Jambo dhahiri ni kuwa riwaya za Kiswahili husheheni maarifa ya kijadi ya Kiafrika yaliyo katika mwege wa ontolojia ya Kiafrika. Kwa mfano, uchambuzi wa Chuachua (2016) unaonesha kuwa riwaya za Shaaban Robert na za Euphrase Kezilahabi ni vyanzo muhimu vinavyoweza kutumiwa katika kupata maarifa ya jadi ya Kiafrika. Anasema kuwa wazee ndio chanzo cha maarifa hapa duniani kwa kuwa wana “kani uhai” za kuwasiliana na wahenga wao kwa urahisi. Hii ni kusema kwamba, kiontolojia maarifa katika jamii za Kiafrika yamefungwa kwa “kani uhai” zilizo katika darajia. Katika darajia hiyo, chanzo kikuu huwa ni Mungu, kupitia kwa wahenga, kisha kwa watu hai, hatimaye vitu na mahali. Chuachua anaendelea kufafanua kuwa kujua maarifa ni kutambua asili ya “kani uhai” na athari zake kwa jamii. Kwa mantiki hiyo, vyanzo mbalimbali vya fikra za kiepistemolojia ni amali muhimu katika uandishi wa kazi za fasihi. Hapa tunaweza kusema kuwa tafiti za Mulokozi na Senkoro (2010), Mbiti (2011) na Chuachua (2016) zinaeleza bayana kuwa chanzo muhimu cha maarifa katika jamii za Kiafrika ni wahenga, waganga na wahikimati⁴ wenye tajiriba na maarifa faafu kuhusu fani za kijadi.

Pamoja na kuwapo kwa vyanzo hivyo, maarifa ya kijadi yanaweza kupatikana kutokana na mbinu anuwai. Baadhi ya mbinu hizo ni kama vile urithishwaji, ufunuo, uchunguzi, ugunduzi, tajiriba na ushuhudiaji. Kwa mbinu hizi, mtu anaweza kujifunza imani za kidini, tiba, uzazi, muziki na uchezaji, vyakula na taratibu za kula na kaida nyingine. Kwa mfano, kizazi kipya kinaweza kurithishwa maarifa ya kijadi kupitia miviga kama tambiko, jando na unyago. Aidha, maarifa ya kijadi yanaweza kurithishwa kupitia matendo, mafundisho na masimulizi ya shughuli maalumu za kijamii kama kilimo, uvuvi, ufugaji au uhunzi. Kadhalika, maarifa ya jadi hupatikana kupitia ufunuo wa masuala yaliyofichika. Kupitia mbinu hii, mwanadamu hupata maarifa kutokana na nguvu-hai za Mungu, mizimu, wahenga, maandiko ya dini, njozi, mafumbo, maono au miujiza. Isitoshe, kuwapo kwa wahikimati, wagimba, wachungaji, mitume na manabii kunathibitisha kuwapo kwa namna nyingine ya upatikanaji wa maarifa haya. Kwa kurejelea ontolojia hiyo,

⁴ Wazee wenye hekima, busara na tajiriba kuhusu mila, desturi, historia na falsafa ya jamii. Ni kundi ambalo huenda halijui kusoma na kuandika lakini linaheshimiwa na jamii kutokana na fikra, ujuzi na maarifa liliyonayo.

Waafrika wanaamini katika ulimwengu ni wa nyuga tatu, yaani ardhini wanakoishi watu, mazimwi na viumbe wengine; kuzimu wanakoishi mizimu, na mbinguni wanakoishi Mungu na miungu. Hii inadhahirisha kuwa upatikanaji wa maarifa katika jamii za Kiafrika hupatikana kwa njia za moja kwa moja na njia zisizo za moja kwa moja.

4.1 Maarifa ya Kijadi katika RiwayaTeule

Katika sehemu hii, makala yanaeleza maarifa ya kijadi kama yanavyopatikana katika riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*. Mifano kutoka riwaya hii teule inaonesha namna fasihi ya Kiswahili inavyobeba maarifa ya jadi ya Kiafrika.

4.1.1 Maarifa ya Tiba za Jadi

Tiba za jadi ni sayansi na taratibu za kutunza na kutibu afya za wagonjwa kwa kuzingatia imani, mitazamo na mwonoulimwengu wa Kiafrika. Kwa kawaida, tiba za jadi hufanywa na wenye maarifa ya jadi hususani waganga na wahikimati. Kwa hiyo, waganga hufyonza nguvu za miujiza kutoka kwa mizimu na hata Mungu mkuu ambaye ndiye chanzo cha nguvu-hai na maarifa yote. Kiutendaji, mchakato wa tiba ya jadi huhusisha hatua kuu tano, nazo ni kutambua tatizo, mganga na mwele kutia nia, kufanya tabano, kupendekeza tiba na kukazia tiba kwa sadaka, zindiko au tambiko (Mpalanzi, 2019). Kwa mawazo ya jumla, tiba za jadi ni jumla ya maarifa, ujuzi na mazoea yanayotokana na imani, uzoefu wa kuzuia, kuboresha na kutibu magonjwa ya wanadamu. Ni maarifa ya kutumia tiba asilia kama vile mitishamba ili kutibu maradhi mbalimbali. Katika tiba hizi za kijadi, dawa moja inaweza kutibu ugonjwa mmoja au ikatibu magonjwa mengi. Kwa mfano, katika riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*, Bibi Kilihona ametunukiwa nguvu za kutibu magonjwa yote kwa kutumia mitishamba, kama inavyosimuliwa:

Alianza kwa kuwatafutia majani ya kujaribu kuwatibu watoto na wakazi wengine wa miji ya wanae, watunzaji wake, walipokuwa na homa au wanaumwa kichwa au tumbo au kikohozi, magonjwa ya kawaida tunayoishi nayo wanadamu wote. Na watu waliposikia anaponyesha hata vichaa na kifafa na ukoma na ugumba kwa wanawake na uhanithi kwa wanaume, magonjwa yanayoogopwa na binadamu wote duniani, akawa ni mganga anayetafutwa na kila mtu ...Kwa mwezi mzima tangu siku hiyo Kilihona, akisindikizwa na mama yake, alishinda kwenye mapori na vilima vya visiwa vitatu vya Irugwa akionyeshwa na mjomba wake Makoro dawa ya kila aina, na kufundishwa jina la kila mti na majani ya dawa na kuambiwa ugonjwa unaotibiwa na dawa hizo (kur. 72-73)

Masimulizi haya yanaonesha kuwa dawa za Bibi Kilihona zilitibu magonjwa yote ya mwanadamu bila kutumia ramli, hirizi wala makafara. Hata hivyo, matumizi ya tambiko na miongozo kutoka kwa babu na mama yake vilimsaidia kukamilisha tiba hizo kama inavyoelezwa:

Kilihona pia alichanjwa kago na kupewa dawa za kunywa na nyingine za kunawa mikono kama alivyopewa na babu yake kabla hajafariki na kuoshwa mwili na mama yake na maji yenye dawa za mjomba wake Makoro... (uk.73).

Shughuli hizi za Kilihona ni mfano tu wa jitihada za makusudi zinazotambulika na taasisi nyingine ikiwamo Shirika la Afya Duniani (WHO) linalothibitisha kuwa 80% ya wanadamu duniani wanategemea dawa za jadi. Jamii nyingine za Kiafrika huamini na kutumia dawa za asili ili kujipatia matibabu ya magonjwa yao hata kabla ya kwenda hospitalini. Tajiriba hizi zinabainishwa katika kazi nyingine andishi zikiwamo *Janga Sugu la Wazawa* (Ruhumbika), *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka* (Kitereza), *Siri ya Ging'ingi* (Haji), *Kija - Chungu cha Mwana Mwari wa Giningi* (Kitogo), *Ngoma ya Mianzi* (Mulokozi), na *Kinjekitile* (Hussein) kwa kutaja kazi chache.

4.1.2 Maarifa ya Jadi kuhusu Uchawi

Uchawi ni imani zilizofungamana na ufundi, dawa (mitishamba) na mbinu nyingine za kimiujiza ili kuleta athari kwa viumbe. Kwa hiyo, wachawi, kama walivyo waganga, hufyonza nguvu za miujiza kutoka kwa mizimu na hata Mungu mkuu ambaye ndiye chanzo cha nguvu-hai zote. Katika riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*, mbinu za kichawi zimetumiwa na Bibi Kilihona kumdhuru Mzungu Otto Peters kwa kunuiza maneno ya kichawi kama alivyoelekezwa na babu yake. Katika tukio hili, Kilihona anatumia nguvu za sihiri kulipiza kisasi na kumwadhibu Otto Peters baada ya kubakwa na Mzungu huyo siku za awali. Tukio hilo linasimuliwa na mwandishi kama ifuatavyo:

Babu yake (Kilihona) alimwambia “mpe mwiba wa samaki” halafu akatoweka. Kilihona aliona tena mbele yake wazungu wanakula. Bila kusita, alishika shingoni mwake kwa mikono yake miwili na kuiteramsha kutoka juu kooni kuja chini huku akisema kimoyomoyo kinyume cha maneno ya dawa ya babu yake “*owetu tituli nsozu tilimila bulala*” Kwetu siyo nsozu hatumezi bila kutafuna! Aliporudia hayo maneno na kitendo mwambata mara tatu. Mzungu aliyembaka akajishika shingoni na kukoroma “Hooohhh...! Mwiba mkubwa na mrefu kutoka kwenye mgongo wa samaki *satu* aliyekuwa anakula ulimkwama kama mkuki katikati ya koo lake...akaanguka chini (uk. 36).

Dondoo hilo linaonesha namna mwiba uliotoka katika mgongo wa samaki aliyekuwa analiwa na Otto Petres ulivyomkwama kama mkuki katikati ya koo na kumfanya aendelee kukoroma na hatimaye kutoa povu hadi kifo chake. Kiutendaji, wachawi hukamilisha maarifa yao kwa kutumia mbinu kadhaa. Kwa mfano, inaaminika kuwa wachawi huangamiza watu kwa kutumia majini, tego, kundi la nyuki, nyoka, dawa, sumu au kwa kugusana na kiwiliwili chake. Wachawi wengine wana mbinu ya kutumia mazindiko, ambayo kwayo huchimbia vifaa vya kiuchawi

ardhini kama sehemu ya ulinzi getini, ofisini au shambani. Kwa kutumia mazingaombwe, wachawi wengine hunyofoa kucha au nywele za mhanga au kumdhoofoa mhanga polepole hadi kifo chake. Kwa kutumia mbinu mbalimbali, wachawi wengine wana maarifa ya kumgeuza mtu kuwa mnyama au ndege au kizuu (taz. Mbogo, 2008; Haji, 2009 na Kitogo, 2009). Kwa mfano, katika riwaya ya *Siri ya Ging'ingi*, Mjaka anawadhuru Bw. Mpinda Mbavu na Mohammedi Moto kwa kuwabadilisha kuwa kondoo kwa kutumia uchawi (kur. 46-47).

Kwa tajiriba na harakati za utafutaji wa maarifa ya jadi, watu hujiingiza katika ulimwengu wa wachawi ili kujiongezea ujuzi zaidi kwa kuzingatia ontolojia ya jamii husika. Wengine hutumia maarifa ya uchawi kama kinga au silaha inayowapa mamlaka, ujasiri, heshima, na utajiri. Pia, wachawi hufanya ufedhuli kwa kuwachezea watu usiku, kuoneshana miujiza na hata kula nyama za watu waliowaua. Vilevile, wachawi wengine hutumia maarifa hayo kuwaangamiza watu kwa sababu ya husuda kutokana na mafanikio ya mtu katika mifugo, mavuno, elimu, biashara, makazi, watoto na hata uzuri wa mtu. Wakati mwingine, uchawi hutumika kama jaribio la kupimana nguvu-hai miongoni mwa wahasimu (taz. Saffari, 1993; Sengo, 1995 na Mbiti 2011).

4.1.3 Maarifa ya Jadi ya Utendaji wa Tambiko

Tambiko ni utekelezaji wa ada maalumu za kijadi zinazoambatana na utoaji sadaka ya mali, mnyama au kufanya kafara ili kuwatuliza wahenga au kutatua matatizo yaliyo katika jamii. Katika riwaya teule, Mzee Makoro, mganga nguli wa Ukerewe yote anatumia ujuzi wake wa kimiviga kukamilisha tambiko la kuimarisha uganga wa Kilihona. Mwandishi anasema:

Kilihona alifanyiwa matambiko matatu mfululizo kwa muungu wa ziwa na maji, *Mugasa*, halafu kwa muungu wa nchi kavu, *Karungu*, na mwisho kwa mungu wa anga, *Kazoba* au Jua. Kila tambiko lilifanywa kwa siku yake, na siku zote hizo tatu kila ng'ombe alichinjwa na watu kutoka kila sehemu ya Irugwa...Kilihona sasa umekamilika. Utajua tu wewe mwenyewe kwa kuongozwa na mizimu ya wafu wetu waliotutangulia ahera. Dawa nilizokuonyesha ni za kila mganga anayezijua. Kipaji tulichokuomba kwa Muumba wa matambiko tuliyokufanyia hicho ni chako peke yako, Muumba akikujalia (uk. 74).

Katika tambiko hili, mganga mkuu Makoro anaonesha ujuzi wa kuliongoza tambiko kwa miungu hawa akitumia chanjo, dawa za unga na kago nyingine. Pamoja na kuomba baraka, Wakerewe hufanya tambiko kwa *Mugasa*, mungu wa ziwa Viktoria, na huelekeza maombi kwake ili kuepusha radi, ngurumo, mvua kali, upepo mkali na kutuliza hali ya hewa. Kwa kawaida, *Mugasa* kama walivyokuwa miungu wa awali, *Abachwezi* huwasaidia wavuvi kufanya shughuli zao ziwani kwa usalama na hatimaye kupata mafanikio. Katika jamii hii, wavuvi wa baharini husaidiwa na *Mugasa* katika kupata samaki wengi. Tambiko kwa mungu, mtawala

wa ziwa na bahari, husaidia kutuliza bahari. Sambamba na maombi hayo, wakati mwingine wavuvi hutakiwa kutoa damu kidogo kwa *Mugasa* kwa lengo la kuondoa hatari za baharini, wakiwamo papa wakubwa wajulikano kama *enkungurutale*.

Vilevile, maarifa haya yamedhihirika wakati Bibi Kilihona anamtambikia mjukuu wake Paulo ili kumuepusha na kifo. Mwandishi anasema:

Bibi yake alimwambia ashike kwa mikono miwili *ekibo* cha chakula cha wanaume na kuwanyweshea wazazi wake dawa iliyokuwa humo. Bibi Kilihona alikwishakorogea kwenye uji wa unga wa ulezi dawa walizoleta. Akamwambia Paulo kumnywesha mama yake kisha baba yake. Baada ya hapo, akamwambia mama yake ampakate mwanae kama mtoto mchanga, na Paulo akakaa katika mapaja ya mama yake, na kunyoosha miguu katika miguu ya baba yake... Bibi Kilihona akampa *kanabuhotola*, kimkuki cha chuma cha kutolea sadaka... mkono wake wa kushoto ameshika pembe ya kongoo iliyojaa dawa na kago zake na mkono wa kulia ameshikilia manyanga akichekecha...*Cheke! Chekecheke! Cheke! Chekecheke!* (kur. 110-111).

Katika tukio hili, tiba kwa mtoto iliendelea kwa siku tatu mfululizo huku ikikaziwa kwa sadaka ya tambiko. Kiontolojia, kuzaliwa kwa mtoto ni matokeo ya nguvu-hai za miungu zilizosimikwa kwa wazazi. Katika jamii hii, tambiko hili hutanguliwa na tukio la kuzika kondo la nyuma na kufunga kitovu kulingana na kaida za mtoto wa kiume. Kifalsafa, kukata kondo la nyuma ni hatua muhimu katika kumtenganisha mtoto na mama yake, na hivyo kumfanya mtoto kuwa sehemu ya jamii, na kwamba anatakiwa aanze kujitegemea.

Katika jamii nyingi za Kiafrika, mtoto akifikisha umri wa siku arobaini hufanyiwa tambiko la kumtoa nje ya nyumba kwa sherehe maalumu. Dhima ya tambiko hili ni kumfanya mtoto atambuliwe na ulimwengu mpya na kumkabidhi kwa jamii. Katika jamii hizi, tambiko hili humwezesha hata mama mzazi aliyepumzika ndani kwa siku arobaini kutolewa nje. Kwa jamii ya Wakerewe, wazazi huzingatia taratibu za dini ya kijadi ikiwa ni pamoja na kumnyoa mtoto nywele za awali kwa kufuata taratibu za kijadi zilizotolewa na mganga wao. Tambiko la mtoto huhusisha unyoaji wa nywele za awali za mtoto kama ishara ya kumtenganisha mtoto na ulimwengu wa awali (tumbo la uzazi), na kumkaribisha katika ulimwengu mpya. Katika tukio hili, mtoto hukaribishwa kwa ndugu, jamaa, na wanaukoo huku wakimnenea na wakimtahadharisha masuala ya ulimwengu mpya.

Katika jamii hii, tambiko huambatana na shughuli za kumpongeza mama mzazi kwa kujifungua salama na kushukuru miungu iliyowajalia nguvu na uwezo wa kuzaa. Tambiko la kumtoa mtoto huambatana na utoaji sadaka kwa miungu. Watambikaji hunuia kumwepusha mtoto dhidi ya maovu. Aidha, tambiko hili hutumika kama sadaka na kinga ya watoto kwa mapepo waovu. Vilevile, tambiko hili huwa na dhima ya kuhuisha amali za kinasaba na za kihistoria kwa kufanya tambizi kwa

wahenga ili kujenga uhusiano kati ya watu-hai na wahenga. Tambiko hili, hufuatiwa na maombi ya kujitakasa na kuomba baraka maalumu kwa ukoo wote. Aidha, uchafu wa tumbo la mbuzi liwekalo majani ya kucheua humiminwa mlangoni mwa nyumba na mabaki hutupwa njia panda kwa kuzingatia ontolojia yao. Kwa mtazamo wetu, kuwapo kwa aina mbalimbali za matambiko katika jamii kunadhihirisha namna riwaya ya Kiswahili inavyobeba maarifa na falsafa ya jamii.

4.1.5 Maarifa ya Kiafrika kuhusu Ukunga na Uzazi

Ukunga ni ujuzi wa kutumia njia za kijadi katika kumsaidia mama mjamzito kujifungua. Suala la uzazi kwa jamii za Kiafrika ni muhimu sana kwani ukamilifu wa mtu hudhihirika baada ya kuzaa watoto ambao huashiria kuwapo kwa umilele (Mbiti, 2011). Kifalsafa, uzazi ni kiini cha uhai wa wanadamu na mnyororo wa kiontolojia wa viumbe ulimwenguni. Uzazi ni kiini cha mwendelezo wa kuwapo kwa wanadamu. Kwa sababu hii, jamii za Kiafrika huwa na wajuzi wanaoweza kumsaidia mwanamke kujifungua kwa usalama na kuhakikisha afya ya mtoto.

Katika riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*, mwandishi anaeleza kuwa Mama Akida na Mama Mkwe wa Kilihona walisaidiana katika kumzalisha Kilihona, kama anavyosimulia:

Baada ya miezi mitatu minne hivi, Kilihona alianza kutapika kila siku asubuhi. Mama mkwe wake akajua ana mimba. Halafu akaanza kusikia maumivu tumboni. Mama mkwe wake akamwita Bushiri na kumwambia mke wake ana mimba. Kwa hiyo aache kufanya mapenzi tena, mimba isije ikaharibika... Mkunga wa Kiafrika Mama Akida alimzalisha Kilihona akisaidiwa na Zainabu, mama yake Bushiri, mama Mkwe wa Kilihona. Mtoto aliyezaliwa alipotoka tumboni wakatazamana kwa mshangao mkubwa... (kur. 44-45).

Katika jamii nyingi za Kiafrika, wanawake wengi wajawazito hasa wa vijijini hujifungua kwa kusaidiwa na wakunga wa kijadi pasipo kwenda hospitalini. Katika tukio hili, Bushiri anashauriwa kutofanya mapenzi na mkewe Kilihona kwani alikuwa na mimba yenye matatizo. Aidha, kulingana na ujuzi wao, Mama Akida na Mama Zainabu walitoa tahadhari kuwa kuendelea kufanya mapenzi kungetikisa tumbo la uzazi na mimba ingeweza kutoka au pangukuwa na matatizo wakati wa kujifungua.

Dhana ya familia pana inadhihirika katika jamii ya Wakerewe kutokana na nguvu ya wazazi na maarifa ya wakunga. Familia hiyo hujumuisha watoto, wazazi, kaka, dada, wajomba, shangazi, bibi na babu. Kadhalika, familia yaweza kuwa na watoto na ndugu zao wa karibu; yaani, familia hiyo hujumuisha wafu na wale ambao hawajazaliwa. Wafu ni kundi muhimu katika kutoa onyo, karipio na maelekezo pale familia inapokengeuka. Kwa kuwa wafu hao ni nguzo ya familia, wanafamilia hulazimika kuwafanyia tambiko na kutoa sadaka ya mnyama, pombe au maziwa.

Familia ya Kikerewe, kwa mujibu wa riwaya teule, hudumisha ushikamani wa kiudugu kwa watu wote katika ukoo.

4.1.6 Maarifa ya Kijadi kuhusu Ujumi wa Mwafrika

Ujumi ni taaluma inayohusika na kuthamini uzuri wa sanaa kwa kuzingatia vigezo mahususi. Ni taaluma ya kiepistemolojia inayothamini fikra, matendo na tajiriba ya Mwafrika kama kiini cha utambuzi wake. Omari (2018) anaona kuwa ujumi ni tawi la falsafa linalojishughulisha na kuthamini uzuri wa sanaa, hususani sanaa za kuonekana. Kwa mtazamo wa kiujumi, Mwafrika anatambuliwa kama kitovu cha maarifa na utambuzi wa masuala yanayomzunguka barani Afrika (Asante, 1999; Batibo, 2005; Momanyi, 2005). Asante (1999) anabainisha kuwa dhima ya falsafa na ujumi wa Kiafrika ni kuona kuwa Mwafrika ndiye uti wa mgongo wa ustaraabu ulimwenguni. Kwa mujibu wa Asante (1999), vipengele vingine vinavyotambulisha ujumi wa Kiafrika na Uafrika ni masimulizi, tendi, nyimbo zinazousifu Uafrika, kazi za sanaa, mandhari, na utumiaji wa lugha za Kiafrika. Tunaweza kusema kwamba maarifa ya jadi yanafungamana na kuangaziwa katika taaluma ya ujumi wa Kiafrika. Kwa mwega wa kiujumi, mwandishi wa riwaya teule anabainisha namna Mwafrika anavyopambana na miundo ya unyanyasaji, ubaguzi wa rangi, utabaka, hofu na woga wa kijinsia, ashiki, uonevu na utawala wa mtu mweupe.

Mwandishi wa riwaya teule anathibitisha kuwa jamii za Kiafrika zimekuwa na utajiri mkubwa katika sanaa ikilinganishwa na Ulaya ama kwingineko duniani. Anafafanua kuwa kabla ya Wazungu kufika Kusini mwa Jangwa la Sahara, Waafrika walikuwa na maarifa yao na walikuwa wamefikia kiwango kikubwa cha maendeleo. Kwa mfano, kihistoria inafahamika kuwa huko Afrika Magharibi kulikuwa na falme kama Ghana, Mali na Songhay. Kulikuwa na miji mikubwa na falme kama vile Walata, Timbuktu, Gao na Jenne; miji hii ilikuwa vituo maalumu vya biashara ya dhahabu, shaba nyekundu, madini pamoja na vitu vilivyotengenezwa kwa ngozi. Pamoja na uduni wa maisha katika baadhi ya maeneo, baadhi ya falme na tawala zilikuwa na sanaa inayovutia. Mwandishi anathibitisha:

Vinyago vya shaba nyeusi (bronze kwa Kiingereza) vya Benin na Ife ya Kale mpaka leo vinatambuliwa duniani kote kama sanaa nzuri ajabu. Muziki wa Wayoruba na michezo yao ya kuigiza ya kimila. Wazungu walivyoikuta huko, watu wanamocheza ngoma na kufanya maonyesho huku wakisimuliana hadithi iliyoitwa *Yoruba folk opera* na Waingereza, hadi leo ni sanaa nzuri na ya kipekee duniani inayodhihirisha utamaduni wa kimapokezi wa hali ya juu sana... Magofu ya majengo ya mawe ya Zimbabwe Kuu (*Great Zimbabwe*) na kwingineko kwenye ufalme huo wa Kiafrika wa zamani yanastajabisha watu na watalii hadi leo... (uk. 4).

Mwandishi wa riwaya hii anasema Wazungu wa kwanza kufika Afrika Mashariki na Magharibi kupitia baharini walistaajabu maendeleo ya Afrika na wakatoa fununu huko kwao. Mwandishi anasema:

Waholanzi walipofika Benini walieleza hivi: ikulu ya mfalme ni mkusanyiko wa majengo mengi kwenye eneo kubwa sawa na mji mzima wa Harlem, yaliyozungukwa na ukuta. Kuna majengo chungu mzima ya mawaziri pamoja na mabwalo mazuri sana, mengi yake yakiwa ni makubwa kama yale ya kubadilishia bidhaa Amsterdam. Mapaa ya mabwalo hayo yameshikiliwa kwa nguzo za miti zilizofunikwa kwa shaba nyekundu, ambako kumechorwa sanamu za vita walizoshinda, na zinazotunzwa kwa uangalifu na kusafishwa vizuri wakati wote (uk. 7).

Maelezo haya yanathibitisha kuwa kulikuwa na maendeleo na ujuzi wa hali ya juu katika ujenzi wa nyumba barani Afrika hata kabla ya ujio wa Wazungu. Nyumba zilijengwa kufuata mitaa iliyopangiliwa vizuri. Kadhalika, Waafrika walikuwa na ustaarabu wa kusafisha nyumba zikatakasika na kung'ara.

Katika riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*, maarifa ya kiuajumi yamejidhihirisha kwa zana, vitu asilia, sherehe za ndoa, shughuli za uvuvi na kadhalika. Katika riwaya hii, mtu mweusi anaonekana kuwa na ujuzi wa vifaa vingi. Mwandishi anaonesha kuwa jamii ya Wakerewe ni wajuzi wa ngoma ya *enanga* na *manselelya*. Ngoma ya *enanga* ni ala ya muziki inayotengenezwa kwa ubao mwepesi na yenye umbo la mtumbwi na nyuzi zinazopigwa kwa wanaume kwa vidole vya mikono miwili. Ala hii hutumiwa na Wakerewe na jamii ya kanda ya ziwa kwa ujumla (uk. 1). Ufundi na mitindo ya wapigaji ala hii hutofautiana sana kulingana na maudhui ya sanaa husika. Kwa upande mwingine, *manselelya* ni ngoma ya kike ya Kikerewe mahususi kwa harusi na sherehe kubwa (uk. 37). Katika ngoma hii, wanawake huwa na ujuzi wa kuipiga ngozi ya ng'ombe huku wakiimba na kupiga manyanga na vigelegele, huku wakijiviringisha mabega.

Kwa ufupi, bara la Afrika lina hazina kubwa ya ustaarabu na maarifa katika sanaa na nyenzo zilizozunguka maisha yao. Ustaarabu wa Kiafrika, kuanzia Misri mpaka Angola, Timbuktu mpaka Zimbabwe ni hazina muhimu inayotumiwa na waandishi kuumba maudhui ya fasihi za Kiafrika. Kadhalika, kumbukumbu za kihistoria za mawe, kuingia kwa dini katika Pwani ya Afrika Mashariki, uchongaji vinyago katika jamii ya Wadogoni huko Mali na utulivu wa makazi ya watu katika himaya mbalimbali ni hazina inayotumiwa kama maarifa asilia katika uandishi wa kazi za fasihi. Kadhalika, ufundi wa awali katika uhunzi na uchongaji nakshi katika jamii za Ile-Ife na Nok (Benini), ustadi wa biashara katika vituo vya Walata, Songhai, Gao na Jenne, na hata ustaarabu na ustawi wa elimu huko Timbuktu. Matukio ya kisanaa, kihistoria na kifalsafa yanatumiwa sana na waandishi katika kuhifadhi uasilia na utukufu wa bara la Afrika.

4.1.7 Maarifa katika Utoaji wa Majina ya Kiafrika

Majina ya Kiafrika ni kielelezo na utambulisho wa jamii husika. Majina katika jamii za Kiafrika huundwa kiubunifu kwa kutumia ujuzi mahususi katika kusawiri maudhui ya Kiafrika. Wamitila (2010) anaeleza kuwa majina ya wahusika yanaweza kuhusiana na tabia, maisha, matabaka, mitazamo, elimu, matukio, dhamira na ujumbe. Aghalabu, majina yaliyotumiwa huwa ya kimajazi kwa kuwa hubeba sifa, matendo na tajiriba za watu na jamii. Majina ya Kiafrika hutolewa ili kutunza historia, kurejelea au kutunza kumbukumbu za wanafamilia katika ukoo. Kwa mfano, katika riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*, jina ‘Kilihona’ lina maana ya jambo au tukio la ulimwenguni kote au la kila mahali (uk. 1). Aidha, majina kama ‘Omari Bushiri’ hubeba falsafa za Kiislamu wakati ‘Paulo Mgumba’ na ‘Otto Peters’ hurejelea falsafa za Ukristo wa Kimagharibi.

Pia, ubunifu huu husawiriwa katika kazi nyingine za fasihi. Kwa mfano, katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka*, jina ‘Myombekere’ kwa Wakerewe lina maana ya “mjengaji kaya”. Myombekere hutokana na neno *kwombeka* yaani ‘kujenga’. Hivyo, jina hili humtambulisha mwanamume mwenye sifa ya kuzalisha mali, kujenga mji ili hatimaye atunze heshima ya familia. Aidha, jina ‘Bugonoka’ humaanisha mwanamke mwenye mikosi, laana na misukosuko. Vilevile, katika riwaya ya *Pambazuko Gizani*, jina kama ‘Kalinguliza’ humaanisha ‘mchunguzi’ na jina ‘Mshenyeri’ lina maana ya ‘Askofu’. Katika jamii nyingi za Kiafrika, majina ya watoto hutolewa kiubunifu kwa kurejelea vipengele mbalimbali vya falsafa ya Kiafrika kwa kutaja majina ya wazazi, bibi, babu zao au kumbukumbu nyinginezo.

4.1.8 Maarifa Mengineyo

Katika riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*, mwandishi anaonesha namna wanajamii wa Ukerewe walivyokuwa wakitumia silaha za kijadi kukabiliana na wakoloni. Huu ni ujuzi wa kutumia silaha na vifaa mbalimbali katika vita. Silaha hizi ni kama vile mishale, mikuki na sime (uk.18). Kadhalika, kama inavyosimuliwa katika riwaya hii, jamii hii ina maarifa ya namna ya kusaga nafaka au mazao kwa njia za asili. Haya ni maarifa ya kuchakata mazao ya shambani ili yaweze kutumika kama chakula. Katika riwaya teule, Bibi Kilihona, anawafundisha wajukuu wake wote jinsi ya kukoboa mahindi kwa kutumia jiwe maalumu la kusagia unga, kubangua mpunga, kutwanga unga wa mihogo, na hata kusaga ulezi.

Aidha, katika riwaya ya *Ngoma ya Mianzi*, mwandishi anaelezea maarifa ya kutumia silaha na vifaa mbalimbali kama vile ngao, sime na mikuki. Pia, anaelezea ufundi wa kusana zana za kivita, yakiwamo mahandaki. Ukiachilia mbali maarifa ya matumizi ya silaha na zana za kivita, jamii nyingi za Kiafrika pia hutumia vifaa vya asili katika shughuli za uhifadhi wa chakula, uwindaji, na ulinzi dhidi ya wezi na majambazi. Katika riwaya hii ya *Ngoma ya Mianzi*, mwandishi anaonesha

maarifa ya kukausha chakula ili kitumike kwa muda mrefu. Pia, kuna maarifa ya kutengeneza pombe za jadi, ikiwamo pombe ya ulanzi inayotokana na miti laini ya mianzi. Maarifa mengine katika jamii hizi ni matumizi ya ngoma, baragumu au filimbi zinazotumika kuashiria matukio ya wizi, uvamizi wa mnyama mkali au moto.

4.2 Dhima ya Maarifa ya Jadi katika Fasihi Teule

Katika sehemu hii, makala haya yanabainisha umuhimu wa maarifa ya kijadi ya jamii za Kiafrika kama yanavyopatikana katika riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*, na kazi nyingine za kifasihi.

4.2.1 Kubainisha Imani Mseto Miongoni mwa Waafrika

Riwaya teule inasawiri itikadi kuwa masuala mbalimbali yahasuyo maarifa ya jadi yamefungamana na imani ya dini. Itikadi hii inathibitishwa na Bibi Kilihona baada kuziishi dini zote, yaani Ukristo, Uislamu na baadaye dini ya jadi ya Kikerewe. Kilihona anahitimisha kuwa Waafrika wa leo wanaamini katika dini mseto. Katika dini hizi, wapo wanaoshikilia dini ya jadi, wengine Ukristo, na wengine Uislamu; na kwamba dini ya kweli imo rohoni kutokana na matendo ya kila mwanadamu. Mwandishi anasema:

Bibi yake aliyemlea (Paulo) pamoja na kwamba alikuwa mganga wa kienyeji, alikuwa kama padri kwa namna yake. Fundisho lake lilikuwa hakuna kitu kikubwa kuliko dini kwa binadamu duniani. Na ilikuwa lazima kwa kila mtoto pale nyumbani kwake kwenda kusali kanisani au msikitini na kutimiza masharti yote ya dini za wazazi wake. Kusema kweli Paulo alikuwa akimwona Bibi Kilihona kama mtu wa Mungu kuliko hata mapadri kwani aliamini sala za bibi yake na dawa zake ndizo zilizowawezesha mama na baba yake kupata watoto na hao wadogo zake kuwa hai... (kur. 117-118).

Katika dondoo hili tunaona kuwa maarifa ya kijadi katika jamii za Kiafrika yameshikilia dini mseto kama msingi wa maisha ya kila siku. Imani mseto ni usambamba katika matumizi ya dini mbili, dini ya jadi ya Kiafrika na dini za kigeni. Katika imani mseto, mtu anaweza kufanya matambiko, wakati huohuo akiwa muumini katika Ukristo au Uislamu. Kiutendaji, imani mseto ni imani mpya na yenye nguvu zaidi kuliko za awali. Kuwapo kwa imani mseto katika jamii za Kiafrika ni jitihada za kutafuta utambulisho na ukubalifu wa makundi yote katika jamii.

4.2.2 Kuongeza Thamani ya Lugha za Kiafrika

Kwa miaka mingi, maarifa ya jadi yamekuwa yakitumia lugha za Kiafrika katika kuwasilisha maudhui kwa jamii yake. Fani ya kijadi kama uganga na sihiri huambatana na masimulizi, tabano, tambizi, methali, istiara, hurafa, ngoma na hata

nyimbo za Kiafrika. Kwa mfano, katika riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*, lugha ya Kikerewe imetumika kwa kiasi kikubwa kuwasilisha maudhui ya kiganga. Katika riwaya, Mzee Bunjorongo anampa mjukuu wake Kilihona dawa ya miiba ya samaki ili kulipiza kisasi na kumwangamiza Otto Petters. Suala hili linadhihirishwa katika riwaya hii kwa mwandishi kusema: "...owetu tuli nsozu tumila bulela... yaani kwetu sisi ni ndege 'nsozu' humeza bila kutafuna..." (uk. 35).

Katika mfano huu, tunaona kuwa lugha za Kiafrika zinatumiwa kuwasiliana na kuwasilisha maudhui yenye maarifa ya Kiafrika. Hii inaondoa fikra potofu kuwa Waafrika wametawaliwa na fikra za Kimagharibi zinazowafanya wayaonee aibu maarifa yetu ya kijadi. Kama asemavyo Asante (2007) kwamba kwa miaka mingi iliyopita, Waafrika wametumia lugha za mataifa ya Ulaya katika shughuli za kiuchumi, kiutamaduni na kijamii. Kwa kufanya hivi, Waafrika wameshiriki katika ubaguzi na kuukana Uafrika. Kwa sababu hii, Waafrika wana mifano michache sana kuhusu urithi wao wa jadi. Ustawi wa lugha za Kiafrika utasaidia kupanua mawanda na kuwafanya wazungumzaji kuzitumia lugha hizi katika elimu, fasihi, shughuli za kijadi na katika shughuli za utoaji haki.

4.2.3 Kuhifadhi Ontolojia ya Kiafrika

Maarifa ya jadi huambatana na nguvu za kiontolojia. Tempels (1959) anasema kuwa ontolojia ya Wabantu hudhihirika kupitia ukuu wa nguvu hai za kidarajia kupitia Mungu, wahenga, mizimu na wazee wa koo. Katika darajia hiyo, Mungu ndiye muumbaji wa ulimwengu na viumbe vyote, na chanzo cha nguvu zinazoonekana na zisizoonekana. Mkururo huo hufuatiwa na mizimu na wahenga ambao ni waasisi wa koo mbalimbali. Darajia ya chini kabisa ni wanyama, mimea, madini na vitu anuwai. Maarifa haya ya kijadi huweza kudhihirika kiontolojia kwa namna ya mafumbo, unururisho, manuizi, maono, mageuzi au kiujarabati (Mihanjo, 2005). Riwaya ya *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona* inadhihirisha umuhimu wa maarifa ya Kiontolojia kama ifuatavyo:

Kilihona mwenyewe aliendelea na uganga wake na wema wake na sifa zake zikaendelea kuvuma na kukua. Mungu pia alimjalilia maisha marefu na afya nzuri kwa kweli. Alipata wajukuu hadi watukuu bado akiwa na afya nzuri ... (uk. 86).

Hapa tunaona namna nguvu za kiungu zilivyomtunuku Kilihona afya njema na maisha marefu, huku nguvu na mamlaka zake zikikatisha uhai wa waume zake Bushiri na Mwanangwa Mihigo. Mwandishi anasema kwamba Mungu mkuu ndiye mwenye mamlaka ya kutoa au kutwaa uhai wa wanadamu bila ya kujali dini au hadhi zao.

4.2.4 Kusawiri Ikolojia ya Kiafrika

Ikolojia ni taaluma inayochunguza uhusiano baina utamaduni wa viumbe hai na mazingira. Maarifa ya jadi husawiri mazingira ya watu wa kawaida na hata watu wa nasaba bora kama vile machifu, watemi, na mashujaa. Katika makala haya, ikolojia inaonesha namna Waafrika wanavyotumia fasihi na mazingira katika kujivunia asili yao, zana na malighafi asilia za Ukerewe ambacho ni kisiwa kikubwa kuliko vyote miongoni mwa visiwa vilivyomo ndani ya Ziwa Victoria. Kisiwa hiki kipo kilomita 45 Kaskazini mwa jiji la Mwanza. Tangu mwanzo wa riwaya, mwandishi wa riwaya anataja bayana kuwa mandhari kuu ya riwaya hii ni Ukerewe na visiwa vyake. Kuwapo kwa mandhari zenye milima na vilima, miamba, mabonde, misitu, mabwawa, maporomoko, pinde za mvua, kingo za mito, ngurumo, upepo na radi asili hudhihirisha kuwapo kwa maarifa ya jadi na nguvu za kiontolojia. Katika riwaya hii tunasoma, “Kilihona, akisindikizwa na mama yake, alishinda kwenye mapori na vilima vya visiwa vitatu vya Irugwa akioneshwa na mjomba wake Makoro dawa ya kila aina, na kufundishwa jina la kila mti na majani ya dawa na kuambiwa ugonjwa unaotibiwa na dawa hizo” (uk. 73).

Muktadha unaoukilia mazingira ya utoaji tiba za kijadi hutawaliwa na dawa zikiwa ni majani ya miti, mizizi, mbegu, nafaka, magamba, matunda au vipande vya mti katika shina. Kabla ya kuzitumia dawa hizi zaweza kupondwa, kuloweshwa, kusagwa, kuunguzwa ama kuchanganywa na nyingine. Ikolojia inayorejelewa hapa ni ile inayonusuru mazingira, inayozingatia na kutetea maumbile na kuifanya dunia isianganizwe na uhalibifu wa matendo ya binadamu.

4.2.5 Kuonesha Misingi Bora ya Ukunga na Uzazi

Ukunga na uzazi ni taasisi za msingi katika kuendeleza jamii husika. Kila jamii ina wajibu wa kuikuza jamii yake licha ya kuwapo kwa kundi la wanaofariki kwani ugumba ni mkosi na laana kubwa kwa mwanadamu. Kama ilivyoelezwa awali, maarifa ya wakunga kama vile Mama Akida na Mama Mkwe wa Kilihona yanasadia sana katika kuleta ustawi wa jamii. Kwa namna ya pekee, Kilihona anaonekana kuthamini, kulea na kuwapenda watoto, wajukuu na vitukuu wake popote pale walipo. Mwandishi anasema:

Kufuatia shajara ya Mzee Bushiri, wajukuu wa Bibi Kilihona na vizazi vinne waliokuwa hai wakati bibi yao alipofikisha umri wa miaka mia moja walikuwa jumla ya 827. Wanae wa Iringa, Petro na Maria, watoto wa wajukuu na vitukuu na vilembwe vyao waliokuwa hai na walikuwa 236. Na kwa mume wake wa mwisho, Mihigo wa Ukerewe, wajukuu, watukuu na vilembwe walikuwa 203 (uk. 91).

Riwaya teule inaonesha kuwa Bibi Kilihona aliolewa mara tatu na kujipatia familia kubwa bila mikakati mahususi. Awali tunaoneshwa majuto anayopata baada ya kuzaa na Otto Peters aliyembaka. Kadhalika, tunayaona mateso aliyoyapata Kilihona baada ya kuolewa na Mwarabu Bushiri. Mwandishi anasimulia kuwa kila

alipofanya mapenzi na mumewe ilikuwa ni kama anabakwa tena na huyo mnyama mshenzi wa Kizungu (uk. 43). Mwandishi anasema ili kupambana na hali hii, alijizuia kutopiga kelele, na kama njia ya kupunguza maumivu alishikilia matandiko kitandani kwa nguvu huku akiuma meno mdomoni. Pia, tunaoneshwa furaha ya muda mfupi aliyopata Kilihona baada ya kuolewa na Luka Nguvumali na kurejea tena katika mateso makali baada ya kutelekezwa. Mwishowe anaolewa na Mihigo na kuishi naye kwa furaha kabla ya kufariki kwa mume huyo.

Maisha ya ndoa ya Bibi Kilihona yalikabiliwa na taasubi za kiume, silika, na tamaduni kandamizi tangu wakati wa ukoloni na hata baada ya uhuru. Hivyo, mapambano yake yana dhima ya kumponya Mwafrika dhidi ya matatizo ya kisaikolojia yaliyotokana na athari za utumwa, ukoloni, ukoloni mamboleo na udunishwaji wake. Kwa sababu hii, Kilihona anaamua kujiimarisha katika tiba za jadi na kubomoa kabisa mihimili ya tamaduni, mila, na desturi kandamizi. Kilihona anakataa kutumika kama chombo cha ukandamizwaji na kuzishinda mamlaka za kidini na kifamilia zinazomwona mwanamke kuwa mtu dhalili.

5.0 Changamoto na Mapendekezo kuhusu Maarifa ya Jadi

Kwa ujumla, maarifa ya jadi yana dhima ya kumtambulisha Mwafrika kiasi cha kumtofautisha na mtu wa mataifa mengine. Epistemolojia hii hufungamana na imani za kijadi, lugha za Kiafrika, ontolojia, ikolojia, itikadi, amali, na mifumo mingine ya jamii. Pamoja na dhima hizo, jamii za Kiafrika zinakabiliwa na changamoto ya uhifadhi wa maarifa haya katika maandishi. Hii ni sawa na kusema kwamba maarifa haya yamo kwenye akili za wazee, wahikimati, waganga, na hata wagimba; na hivyo, husambazwa kwa kurithishwa. Maarifa yanaweza kupotea kutokana na uzee, kusahau ama panapotokea kifo cha mwenye maarifa haya. Maarifa haya yanapaswa kuthaminiwa, kuhifadhiwa, kubidhaishwa na kusambazwa ili yawafikie wadau wengi nchini.

Aidha, serikali inapaswa kujenga na kuunganisha mifumo ya maarifa ya jadi miongoni mwa wadau na wanufaikaji. Hii ni pamoja na uundaji sera, mikakati na kuratibu viwango vya maarifa haya katika viwango vya kitaifa na kimataifa. Mashirika ya kimataifa, taasisi, na wadau wengine wanapaswa kushirikiana katika kukamilisha mipango ya kiutekelezaji. Hii itawahakikishia wadau matumizi sahihi ya maarifa hayo, usalama na ufaafu wake. Serikali ina wajibu wa kuwatambua wenye maarifa haya na kuwawekea mikakati ya kuwaendeleza katika maarifa yao ili wafikie kiwango cha kitaifa.

Kwa kiasi fulani, majilio ya teknolojia na elimu ya kigeni yameleta mfarakano na migongano kati ya fani za kijadi na fani za kisasa. Mara kwa mara wataalamu wetu wamebainisha migongano kati ya tiba asili na tiba za kisasa. Hata hivyo, vipo vituo vya afya nchini vinavyotambua umuhimu wa tiba asili, na hutumia vituo hivyo kwa

kufanya utafiti. Maarifa haya yanapaswa kuendelezwa na kufanyiwa tafiti zaidi, badala ya kuendelea na usiri na utii kwa mamlaka za kijadi. Suala hili liende sambamba na utambuzi wa watafiti na wagunduzi ambao wanapaswa kupewa hati shiriki na miliki kutokana uvumbuzi wao.

6.0 Hitimisho

Makala yamejenga hoja kwamba fasihi ya Kiswahili ina maarifa faafu yanayoongoza maisha ya Waafrika tangu kale. Kwa sababu hiyo, kuna umuhimu wa kubainisha maarifa haya ya kijadi katika kazi nyingine za fasihi ya Kiswahili. Jamii za Kiafrika zinapaswa kuendelea kutambua, kuthamini na kutumia maarifa ya kijadi na siyo maarifa ya kigeni pekee. Hii inatokana na ukweli kwamba jamii ya Kiafrika ina maarifa faafu ya kijadi yanayomtambulisha Mwafrika. Kupitia kazi za fasihi, jamii inaweza kuendelea kuyatumia maarifa hayo kwa kuwa yanaaminika na huisaidia jamii kutatua matatizo mbalimbali yanayoikabili.

Marejeleo

- Asante, K.M. (1999) *An Afrocentric Manifesto: Toward an African Renaissance*. Malden: Polity Press.
- Batibo, H.M. (2005) "Kiswahili na Lugha Nyingine Kubwa za Afrika Katika Ulimwengu wa Utandawazi." Katika *Makala ya Kongamano la Kimataifa la Jubilei la TUKI-2005*, Dar es Salaam: TUKI. kur. 96-104.
- Chuachua, R. (2016) *Falsafa ya Riwaya za Shaaban Robert na Euphrase Kezilahabi katika Mukadha wa Epistemolojia ya Kibantu*. Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma, Dodoma.
- Haji, G. (2009) *Siri ya Ging'ingi*, Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
- Hegel, G. (1975) *Lectures on the Philosophy of World History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. (1972) *Groundwork of Metaphysics of Morals*. London: Hutchinson University Library.
- Karumuna, M. (2004) *Pambazuko Gizani*. Dar es Salaam: E&D Publishers.
- Kitogo, S.A. (2009) *Kija, Chungu cha Mwana Mwari wa Giningi*. Dar es Salaam: TUKI.
- Levy-Bruhl, L. (1995) "How Natives Think". Katika *African Philosophy: Selected Readings*. New York: Prentice Hall. Juz. 3: 165-172.
- Mbiti, J. (2011) *Introduction to African Religion*. Nairobi: East African Educational Publishers Ltd.
- Mbogo, E. (2008) *Ngoma ya Ng'wanamalundi*. Dar es Salaam: Nyambari Nyangwine Publishers.
- Mdee, J.S. Njogu, K. na Shafi, A. (2011) *Kamusi ya Karne ya 21*. Nairobi Longhorn Publishers Ltd.

- Momanyi, C. (2005) “Kiswahili kama Wenzu wa Kueneza Falsafa ya Kiafrika.” Katika *Makala ya Kongamano la Kimataifa la Jubilei ya TUKI-2005: Kuadhimisha Miaka 75 ya Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (1930-2005)*, kur. 127-141.
- Mpalanzi, L. (2019) *Ujitokezaji wa Falsafa ya Kiafrika katika Riwaya za Kiethnografia za Kiswahili*. Tasnifu ya Uzamivu (Haijchapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Dar es Salaam.
- Mpemba, T. (2017) “Mifumo ya Maarifa ya Kijadi katika Kuendeleza Taaluma za Kiswahili: Uzoefu kutoka Ukalimani wa Lugha za Mizimu ya Wasukuma”. *JAHAZI - Toleo la Kongamano la Kwanza la Kiswahili la Kimataifa la BAKIZA*. kur. 32-53.
- Mugenda, O. na Mugenda, A. (2003) *Research Methods: Quantitative and Qualitative Approaches*. Nairobi: Act Press.
- Mulokozi, M.M na Senkoro, F.E.M.K. (2010) “Indigenous Knowledge Systems Intergration: The Case of Majimaji Movement in Tanzania”, Research Report, Submitted to OSSREA, Dar es Salaam, Institute of Kiswahili Studies.
- Mulokozi, M.M. (2018) *Ngoma ya Mianzi*. Dar es Salaam: KAUTTU Publishers.
- Mulokozi, M.M. (2017) *Utangulizi wa Fasihi ya Kiswahili: Kazi za Fasihi Vyuoni na Vyu Vikiu*. Dar es Salaam: KAUTTU Publishers.
- Murphree, M. (1991) *Communities as Institution for Resource Management*. Harare, Zimbabwe: CASS.
- Omari, S. (2018) “Ujumi wa Mtu Mweusi katika kazi za Nathari za M.M Mulokozi.” Katika S. Omari na S. Method (Wah.) *Fasihi, Lugha na Utamaduni wa Kiswahili* Dar es Salaam. TUKI. kur. 83-110.
- Oruka, H.O. (1990) *Trends in Contemporary African Philosophy*. Nairobi: Nairobi Publishers.
- Ruhumbika, G. (2014) *Wacha Mungu wa Bibi Kilihona*. Dar es Salaam: E & D Vision Publishers.
- Saffari, A.J. (1993) “Uchawi katika Riwaya za Kiswahili.” Katika M.M. Mulokozi na C.G. Mung’ong’o (Wah.) *Fasihi, Uandishi na Uchapishaji*, Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press. kur. 155-169.
- Sengo, T.Y.S. (1995) “Itikadi katika Jamii za Kiswahili”. Katika *Lugha, Utamaduni na Fasihi*. Dar es Salaam: TUKI. kur. 79-87.
- Warren, D. (1991) *Using Indigenous Knowledge for Agriculture Development*, Washington, DC: Lynne Rinner Publisher.
- Wamitila, K.W. (2010) *Kanzi za Fasihi: Misingi ya Uchanganuzi wa Fasihi*. Nairobi: Vide-Muwa Publishers.